

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.177.9>

Data przesłania artykułu: 6.01.2022

Data akceptacji artykułu: 30.04.2022

WALENTYNA SOBOL

Uniwersytet Warszawski, Polska

(University of Warsaw, Poland)

Чудесне і реальне оздоровлення в час епідемії (Салоніцький 1724 рік Пилипа Орлика)

Miraculous and Real Recovery during the Epidemic (Pylyp Orlyk's Account of the Plague of 1724 in Thessaloniki)

Abstract

The year 2022 marks the 350th anniversary of the birth of the leader of the first Ukrainian emigration in Europe, hetman Pylyp Orlyk (1672–1742). The main goal of this article is to present an analysis of a certain manuscript which was first read out loud and prepared for publication in 1724. It contains a fragment of a diary that Orlyk wrote during 1720–1732. The year 1724 was one of the hardest in his travels through the Turkish-occupied province of Thessaloniki, where an epidemic (or, as Orlyk put it, “infection,” “evil air” or the “plague”) that lasted for several years broke out. Orlyk's diary of subsequent years, including 1730, is filled with dramatic imagery of the disease. The article uses the methodology of the history of private life. The author explores the motifs of both miraculous and real recovery. In the conditions of isolation, enforced loneliness, the separation from his wife, Anna Gertsik, and their eight children, Orlyk finds salvation in his faith in God, but also in reading, translating, learning foreign languages, and communicating with a few friends. The author comes to the conclusion that Orlyk resembles Montaigne in his understanding of loneliness. What he seeks is not isolation from people, but inner freedom, and he strives to reunite with his family.

Keywords: epidemic, manuscript, recovery, loneliness, affection

Чудесное и реальное выздоровление во время эпидемии (Салоницкий 1724 год Филиппа Орлика)

Резюме

В 2022 году исполняется 350 лет со дня рождения основателя украинской эмиграции в Европе гетмана Филиппа Орлика (1672–1742). Цель данной статьи: анализ впервые прочитанной и подготовленной к изданию рукописи 1724 года. Она представляет собой фрагмент диариуша, который Орлик писал в течение 1720–1732 гг. 1724 год был одним из тяжелейших периодов в его скитаниях в турецкой провинции Салоники, когда вспыхнула „зараза“, „злой воздух“, эпидемия чумы, продолжавшаяся несколько лет. В диариуше Орлика последующих лет, включая и диариуш 1730 года, описаны драматические свидетельства эпидемии. В условиях изоляции, вынужденного одиночества, разлуки с женой Анной Герцк и восемью детьми автор дневника спасается верой в Бога, чтением, переводами, изучением языков, общением с немногочисленными приятелями. В подготовленной статье использована методология анализа истории частной жизни. Автор выявляет мотивы чудесного и реального выздоровления. Она приходит к выводу, что в рецепции и трактовке одиночества Орлик напоминает Монтеня. Гетман ищет не изоляции от людей, а внутреннюю свободу, стремится воссоединиться с семьей.

Ключевые слова: эпидемия, рукопись, выздоровление, одиночество, дружба

До 350-ліття від дня народження та 280 -ліття від смерті засновника української еміграції Пилипа Орлика (1672–1742)

Мета розвідки — аналіз оздоровлення — чудесного і реального — на матеріалі власноруч розшифрованого і записаного рукопису діарія гетьмана Пилипа Орлика з 1724 року. Розшифрувати рукопис допомогло опанування почерків трьох анонімних польських палеографів, які в 1830 році підготували до друку скорочену копію — її пощастило опрацювати у Національній Бібліотеці Варшави¹, і саме ця копія допомогла опанувати засади латинської палеографії: Орлик написав свій діарій старопольською з листами латиною та французькою, з численними польсько-латинськими макаронізмами. У 2012 році копію, а також Гарвардське факсимільне видання було зверифіковано з оригінальним рукописом під час праці в архіві МЗС Франції² в Парижі³. У процесі метаграфування і підготовки до друку керуємося

¹ Варшава, Народова бібліотека, мікрофільм № BN 16748. Три різні почерки в копії дають підставу твердити, що палеографів було троє.

² Ministère des Affaires étrangères — Archives diplomatiques 3 rue Suzanne Masson, 93126 La Courneuve Cedex sygnatura MD Pologne. P. 18006, P. 18007. Vues: 956. [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais]. 5 vol. in-fol. original. Vol.7–278 folios; Vol. 8–412 folios; Vol. 9–437 folios; Vol. 10–485 folios; Vol. 11–510 folios.

³ За допомоги під час моєї праці в Архіві Міністерства Закордонних Справ Франції (Ministère des Affaires étrangères — Archives diplomatiques 3 rue Suzanne Masson, 93126 La

інструкцією, яка до сьогодні зобов'язує видавців старопольських рукописів XVI – початку XIX століть (Lepszy, 1953).

Зроблені мною відчитка оригіналу і переклад витримали рецензування, редагування і рекомендовані до друку на засіданні Вченої Ради Інституту літератури НАН України, тому тут наводжу цитати у власному перекладі сучасною українською мовою.

Новаторство цієї розвідки полягає в аналізі власноруч розшифрованого і перекладеного сучасною українською мовою рукопису щоденника 1724 року, який чекає на друк у київському видавництві.

Методологічною основою є напрацювання в царині дискурсу приватного життя, зокрема дослідження школи Анналів з історії приватного життя (Chartier, 2005, с. 7–734), а також новочасні розвідки про еґо-документи, одна з найґрунтовніших — *Dziennik osobisty jako praktyka piśmienna: działanie, materialność, tekst* Павла Родака (Rodak, 2010, с. 175–192). З огляду на те, що в цілому діарії 1720–1732 років одним із домінантних мотивів є „дискурси”, тобто бесіди, розмови, — помічною стала монографія *Złoty wiek konwersacji* Бенедетти Кравері (Craveri, 2009, с. 9–639) з її історією певного товариського ідеалу — в контрасті до антропології насильства, брутальності, часом надскладних проблем людського життя. Тому особливого значення набуває інформація власне Орликова (а не скорочена версія копіювальників і не позбавлене пропусків Гарвардське факсимільне видання), коли йдеться про смертельну небезпеку, спричинену „злим повітрям” у Салоніках. То була нова поважна загроза для мешканців. Орлик неодноразово нарікає, що Салоніки — місто із дуже несприятливим кліматом. На початку 1724 року там спалахнула епідемія чуми, яка набрала особливої інтенсивності в травні. Так, на п'яти з половиною рукописних сторінках Орлик занотовує перебіг виснажливих перемовин із муллою, який чинить перешкоди, не даючи дозволу на виїзд із „заповітряних” Салонік, фактично прирікаючи гетьмана з сином Михайлом та його кількох людей на смерть. Саме в ті дні, може й несподівано для себе самого, Орлик пересвідчився, що і тут, у глибокій турецькій провінції, за кожним його кроком встановлено пильне стеження. Зіставлення оригінальної рукописної нотатки від 8 травня 1724 року — із її версією у скороченому записі анонімного переписувача ставить запитання: чи то була звичайна неохайність копіювальника, а чи (з огляду на переддень варшавського повстання) це був страх оприлюднення подібної інформації в підневільній тоді Польщі? Не можна також виключити, що цензор Шанявський, який дозволив надрукувати у Варшаві копію щоденника, — 8 липня 1830 року підписав до друку той її варіант, який уже був попередньо „рецензований”, проскрибований. Ми ж бо навряд чи тепер дізнаємось, стільки разів і в яких обставинах копіювальники свою працю переробляли.

Courneve Cedex) висловлюю щире вдячність письменниці українського походження Наталі Замулко-Дюбуше.

Сьогодні в особливому контексті сприймається інформація про те, що епідемія розпочалася в січні, але триває і в серпні 1724, а потім спалахує і в наступні роки. Отож, Орлик не може повернутися з села Галаціта до міста Салоніки. А коли за півроку, аж у вересні 1724 року, ніби як стихла чергова хвиля епідемії в Салоніку, розвіялося зле „повітря”, то, як розповів слуга Кароль, „пропасниці на те місце наступили” (П. Орлик, 2013, т. 2, с. 643).

У рукописі Орлика це коротке речення можна відчитати як типовий зразок постійного інкрустування польської мови латиною: „*febry maligny na to miejsce successerunt*”⁴. Цю новину приніс гетьманові Кароль, найближчий його помічник, почувши її від „Чугадара великого перекладача Григорашки”. Орлик на підставі тих розповідей занотовує, що „в Салоніку ще не стихає «повітря», і ніби мало на вулиці, де моя господа, знову розпочатися, хоч і не так, як перед тим біснується, але з тим усім той удар Божий мене випробує” (Орлик, 2013, т. 2, с. 608–609).

Минає кілька днів, і в серпні Орлик знову вписує інформацію про заразу („зле повітря”), яка в контексті досвіду людської цивілізації відбивається багатьма коннотаціями, одна з яких українська⁵: „У четвер нічого не було *ad notandum*, тільки що поширювалися відомості про «повітря», що в самому місті ніби стихло, але з навколишніх сіл заражені приходять до міста і там помирають” (Орлик, 2013, т. 2, с. 610).

Отож, від лихого повітря Орлик виїздить з Салонік до села Галаціти. Однак, епідемія — далеко не єдине лихо. Як на приватному рівні рятується від недуг тіла і духу гетьман-невільник? Насамперед сягає до природи, до уславлених цілющих джерел святої води, „агіазми”. Таких джерел навколо Салонік і неподалік від Галаціти було чимало. Але тільки про одне з таких джерел, до якого Орлик діставався проїжджаючи місто Равну, — в рукописі 1724 року маємо і детальний опис, і навіть власноручний малюнок гетьмана. Тут же — важливо виекспонувати передчуття зустрічі з чудом, із овіяного легендами джерелом:

Після обіду о пів на третю ми виїхали до Равни, маючи намір звідти їхати до однієї кислої за дві години від Равни, яку греки називають «агіазма», тобто свята вода, про яку розповідають, що з гірського джерела витікає кисла, а за кілька кроків стає у своїй течії солодкою і перетворюється в скалу. Їхали ми з Галаціти вкрай прикрою дорогою, і такою тісною, що ледве один кінь може пройти, і так кінь за конем їхали ми до самої Равни дві години дороги, де нам тамтешня старшина приготувала госпуду в цейліку, тобто в гостинному домі, перед яким застали ми великий гурт дівчат, жінок та чоловіків, які танцювали на свій спосіб в єдиному досить широкому колі, тримаючись за руки, той танок тривав до заходу сонця. (Орлик, 2013, т. 2, с. 614–616)

⁴ Від латинського *successio*, *onis* f. [*succedo*] — настання, поява.

⁵ Вона скеровує до найбільшого голодомору 1932–1933 років, коли приречені діставалися з сіл до міст, де масово помирали.

Орлик таки відвідає те дивовижне джерело, опише його як правдивий науковець, на цьому наголошено в публікаціях, де досліджено єдиний малюнок гетьмана (Соболь, 2016, с. 227–236; Sobol, 2016, с. 161–167). До мотиву рятувальної „агіазми” автор щоденника повертається ще кілька разів. Десь за третьою нотаткою про „агіазму” в рукописі 1724 року дізнаємося про хвороби, які лікує вода:

...від різних хвороб п'ють упродовж трьох днів ту воду, найбільше звільняючись від «терцяни» і «квартани», про що бачили ми документи і прикмети, коли хто-небудь побудеться там якоїсь хвороби, на знак того залишає там вузлик якийсь, з плеча, з едвальної тканини і щось такого роду, обв'язавши ним галузку на дереві, і дуже багато тих там вузликів зараз. (Орлик, 2013, т. 2, с. 621)

На протилежному полюсі — реальні конкретні тогочасні ліки. Так наприклад, від свербіння лікар Жид, приятель Орлика, рекомендував „пудоінеру і конфект”, а коли ці засоби не допомогли, то Орлик „узяв чотири пігулки моїх домашніх ліків” (Орлик, 2013, т. 2, с. 666). Хоча рецепту і складу саме цих домашніх ліків у діарії шукати дарма, але натомість автор детально описує, як саме часником лікує біль голови — згідно з турецьким рецептом. Або ж як радить своєму найбільш довіреному помічникові Каролеві, котрий захворів на пропасницю, „кров пустити”. Кароль у минулу суботу брав „воніторум”, і стишилася пропасниця — її Орлик кваліфікує як „febris forda” (Орлик, 2013, т. 2, с. 672).

Властиво, з мотивами як чудодійного, так і реального оздоровлення в аналізованому рукописі тісно пов'язаний мотив дорожчої за злото приязні в атмосфері неочікуваної самотності, а що найгірше — непевності, в якій перебуває і сам гетьман, і його родина, і ціла справа його життя.

26/15. У четвер прогулювався надвечір спершу до дидаскала, а потім до пана Джонса, де застав пана консула англійського, купців Фрея і Вінштейна, які частувалися після відвідання паші, в якого були сьогодні з привітанням, посидів тоді з ними з годину, а потім повернувся до господи моєї, а швидше до ув'язнення. (Орлик, 2013, т. 2, с. 688–689) (жирний шрифт мій. — В. С.)

Зрозуміло, чому саме 1724 року самотність Орликові дуже болить: він — батько восьми дітей і глава великої родини, а не тільки державний муж — опиняється в цілковитій ізоляції, фактично в напівув'язненні. Еміграційне життя гетьмана триває від часу поразки під Полтавою в 1709-му, але від 1724 починається новий етап випробовувань. Це турецька провінція Салоніки, з якої намагається якнайшвидше вирватися, ще не знаючи, що пробуде тут у тривозі і непевності довгих 14 років: Порта не зважається відпускати його зі своєї території, побоюючись передчасної війни проти Росії. І в діарії 1724 року, і в наступні роки Орлик подумки звертається до свого попередника Івана Мазепи, з гіркотою констатує, що „Москва в Україні усім править і всю її собі підпорядкувала, оте загалом все те зараз діється, що небіжчик Мазепа говорив, що має статись” (Орлик 2013, т. 2, с. 719–720).

Самотність загострила увагу Орлика до непересічних людей. Так, по дорозі до чудодійного джерела він знайомиться з Рафаелем Вілроялем, і той стане його бажаним приятелем, згодом спеціально відвідає гетьмана разом із братом. Вони зустрінуться через два роки, у 1726 в Салоніках (Соболь, 2021, с. 96–97). Гетьман знаходить відряду в спілкуванні, особливо ж коли з ним є його близький приятель попередній англійський консул пан Джонс та „італійський Жид з Лігорни, знатний купець, якого тут у Салоніку всі французькі і англійські купці обсервують, і в самій суті гідний обсервації, жидовисько добрий, і в компанії веселий та потішний, називається Рафаель Вілрояль” (Орлик, 2013, т. 2, с. 617).

Тільки у вересні 1724 року прибуде до Салонік новий консул Бланк. Доля пошле Орликові щиру з ним приятель і нагоду шліфувати знання французької мови (дружбі цій присвячено чимало нотаток в рукописах наступних років, у 1726 гетьман та дружина французького консула Бланка стануть навіть хрещеними батьками). А поки що Орлик трактує вимушену самотність мало як не кару. Водночас він може зосередитися на читанні, вивченні французької мови, невтомному листуванні та розмірковуванні над змістом численних листів, які вражають і кількістю, і своїми розмірами, і широким колом адресатів з цілого світу.

Як гетьман долає самотність? Живе вістками від дружини та дітей, новинами, які приносять йому газети та мандрівники, а ще — працею. У листопаді 1724, після повернення з Галації до Салонік записує: „Катар мені ще докучав, але з усім тим я продовжував експедиювати листи до Стамбула, до Німеччини, до Швеції і до Польщі” (Орлик, 2013, т. 2, с. 716–717).

Упродовж усього 1724-го Орлик працює, часом понад всяку міру ангажуючись в роботу, пише, як сам зізнається, „мою експедицію вдень і вночі, турбуючись, як переправити звідси сповнені клопотами листи, **багато їх є в цифрах, які мене незмірно виснажили і забавили, зокрема, коли були довгі**” (Орлик, 2013, т. 2, с. 723), (жирний шрифт мій. — В. С.).

Можна простежити таку собі динаміку призвичаєння — рятуватися від усіх бід, проблем та недуг натхненною працею, яка, однак, будувалася на надії вирватися з неволі. І треба наголосити — у порівнянні з наступними еміграційними роками — ця надія не жевріє, а палає, спонукає до молитви та дії словом, в силу якого свято вірить:

14/3 у четвер, 15/4 в п'ятницю нічого не мав тут до нотування, продовжував тільки ту ж саму експедицію.

16/5 у суботу, дяка Богу, завершив ту таку довгу експедицію, яка мені досить сприяла, але що ж, **laboramus et nihil capimus**⁶. (Орлик, 2013, т. 2, с. 723–724)

Далі на трьох рукописних сторінках автор перераховує достойників та членів своєї родини — усіх, до кого саме того дня адресував послання. Се-

⁶ Працюємо, нічого не маємо.

ред перших — відомі історичні особи його милість посол англійський, князь його милість єпископ королівський, його милість пан воєвода київський, його милість пан фельдмаршал Флеммінг, його милість статський секретар Швеції пан Гоплен, великий тлумач Порти Оттоманської, пан Нахімовський et cetera et cetera. Серед офіційних імен є, однак, виняток: вказівка Орлика на нового члена його родини, тобто зятя, якому адресує послання і фіксує листа в такий спосіб: „До його милості пана генерал-майора Стенфліхта, зятя мого” (Орлик, 2013, т. 2, с. 726).

Показово, що в уточненні, до кого саме із найрідніших Орлик зігрів своє серце посланням, є відчутним нюанс самотної недолі чи туги за дружиною та дітьми, як от, наприклад, у згадці про листи до „наймилішої моєї дружини”, до „коханих моїх дітей Настусі, а зараз генералової Стенфліхтової, і до Григора, сина мого”. Належить наголосити, що тільки окремі зі своїх послань (зі зрозумілих причин, тут не знайдемо жодного „в цифрах”) автор копіює до свого діарія. Зокрема, в листі до пана англійського посла читаємо ось яке зізнання:

Коли чума повністю затихла, я з села повернувся до місця свого вигнання в Салоніках, щоб сидіти там і, як на ріках Вавилонських, оплакувати свою жорстоку долю, де я отримав дуже шляхетного листа, яким Ваша Величність ласкаво виявив мені честь і вітішила мене 17/28 вересня, і з якого дізнався, що великий візир під спонукою вправності Його Величності наказав написати мулли, аби його врозумити і усвідомити, щоб відтепер ставився до мене інакше, і що Ваша Еміненція завжди старається, як ніхто інший у світі, поправити і піднести мою занепалу фортуна... (Орлик, 2013, т. 2, с. 728), (жирний шрифт мій. — В. С.)

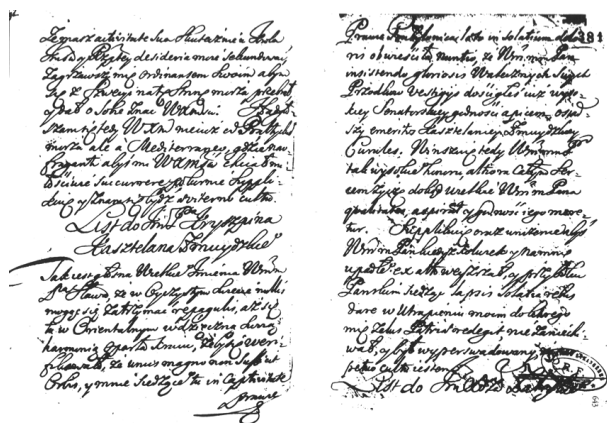
Натомість в іншому листі, адресованому до графа Флеммінга, Орлик цілком слушно — бо ж справді має геніальну інтуїцію і знається на світовій політиці — в грудні 1724-го пише про свій віщий розум: „Не помилився мій віщий розум щодо наслідку військових приготувань турків проти московитів, який я передбачив, в останніх моїх листах описавши минулого року...” (Орлик, 2013, т. 2, с. 741). Далі ж слідує поєднання (доволі часто вживаного у діарії) афоризму Горація (Jędraszko, 1970, с. 154) — і широко знаного народного прислів’я „з великого грому малий дощ”. Ось це поєднання в оригіналі і в моєму перекладі: „Parturiebant nempe montes natus est ridiculos mus. Ita saepe solet esse ex magno tonitru aut patva aut nulla pluvia” (Орлик, 2013, т. 2, с. 741–742). У перекладі: „Справді — тужилися гори — народилася жалюгідна миша. Так часто буває: з великого грому або невеликий дощ, або ніякого”.

Епідемія чуми кваліфікована в рукописі як „зле повітря”. Страх перед нею, однак, в Орлика часто поступається перед тягарем інших несприятливих обставин, перед розлукою з родиною, несприятливістю клімату, який йому абсолютно не пасує, бо ж як сам зізнається, ніде й ніколи раніше так йому не боліла голова, як у цьому краї. Який же лік на біль голови є найбільш помічний? Тут гетьман сягає до турецького: товчений часник в тонкій ба-

вовні покласти під язик і не зважаючи на нестерпний дискомфорт („gryzienia nieznośne”), витримати так якомога довший час (Орлик, Київ 2013, т. 3, с. 84). В рукописі 1724 року маємо досить розмаїтий перелік хвороб та ліків („путоінера”, „конфект”, „воніторум”). Окремі медичні терміни XVIII століття (наприклад, „purgans”, „krystery”) ми знайдемо і в аналізованому рукописі, і в спеціальному словничку *Terminy medycyny osiemnastowiecznej pojawiające się w tekście* (Wieniawska, 2009, с. 278). Натомість пояснення деяких тогочасних ліків (наприклад, у наступно розшифрованому рукописі 1726 року лікар рекомендує Орликові „Kina kina sive Rabia”) встановити не вдалося.

Діарій 1724 року бачиться самоспостереженням самосвідомості його автора, гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика (1672–1742). Саме з початком епідемії в Салоніках, коли мулла не хотів випускати його з міста, він усвідомлює драматизм власної ситуації, ще енергійніше кореспондує до сильних світу, аби озвучити недолю і родини, і України.

„[...] Los emigranta może być odczytany jako parabola ludzkiej egzystencji” — наголошує Регіна Бохенек-Франчакова (Bochenek- Franczakowa, 2010, с. 216). І хоча далі сама ж авторка статті *Samotność emigrantów* (Sénac de Meilhan *L'Emigré*, 1797) зазначає, що якщо йдеться про літературу, то ця її думка не є цілковито оригінальною, — однак вона спонукає до рефлексій і над джерелами витривалості державного діяча в межовій екзистенційній ситуації, і над зрозумінням його місії в суспільстві, потребою державного захисту, консолідації прогресивних сил. Зрештою, „przez cały wiek XVIII przewija się żal za przestrzenią wspólnoty, za najradośniejszymi przejawami jej powiązań” (Chartier, 2005, с. 441).

Ілюстрація: Рукописні сторінки Діаріуша Орлика

Джерело: Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, sygn. MD Pologne, P.18006, P.18007, Vues: 956 [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais], 5 vol. in-fol. Original, vol. 7 – 278 folio, vol. 8 – 412 folio, vol. 9 – 437 folio, vol. 10 – 485 folio, vol. 11 – 510 folios.

У розумінні самотності можна спостерегти суголосність і подібність постави Орлика до Монтеня (Michael de Montaigne). Обоє не шукали цілковитої самотності, не ізолювалися від світу, а прагнули свободи внутрішньої.

У перспективі — розшифрування та дослідження під цим кутом зору рукопису діарія наступних еміграційних років Орлика. У 2021 у Видавництвах Варшавського Університету побачив світ вперше розчитаний рукопис 1725 і 1726 років (Sobol, 2021).

Адже ж діарій Орлика, як можна перекоонатися, опанувавши новочасне видання *Remarkable diaries. The world's greatest diaries, journals, notebooks, and letters* (Remarkable diaries, 2020), є одним із найбільших (а правдоподібно і одним із найцікавіших) его-документів у світовій літературі.

Бібліографія

- Орлик, П. (2013). *Діаріуш подорожній, який в ім'я Тройці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*. Том II, Київ: Темпора [Orlyk, P. (2013). *Diariush podorozhniy, yakyy v imya Troytsi naysvyatishoyi, rozpochatyy v roku 1720 misyatsya zhovtnya dnya 10-ho*. Tom II, Kyiv: Tempora].
- Орлик, П. (2013). *Діаріуш подорожній, який в ім'я Тройці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*. Том III, Київ: Темпора [Orlyk, P. (2013). *Diariush podorozhniy, yakyy v imya Troytsi naysvyatishoyi, rozpochatyy v roku 1720 misyatsya zhovtnya dnya 10-ho*. Tom III, Kyiv: Tempora].
- Соболь, В. (2016). Пилип Орлик, Дмитро (Данило) Туптало, Йоасаф Горленко: чи мали українські достойники приватне життя. В: І. Набитович (ред.) *Мандрюючи світами і віками*. (с. 227–236). Київ-Дрогобич: Посвіт [Sobol' V. (2016). Pylyp Orlyk, Dmytro (Danylo) Tuptalo, Yoasaf Horlenko: chy maly ukrayins'ki dostoynyky pryvatne zhyttya. W: I. Nabytovych (red.) *Mandruyu chy svitamy i vikamy*. (s. 227–236). Kyiv-Drohobych: Posvit].
- Соболь, В. (2021). *Пилип Орлик сам про себе*. W: *Studia Polsko-Ukraińskie*, 8, с. 85–99. DOI: <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8.6> [Sobol' V. (2021) Pylyp Orlyk sam pro sebe. W: *Studia Polsko-Ukraińskie*, 8, s. 85–99. DOI: <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8.6>].
- Bochenek-Franczakowa, R. (2010). Samotność emigrantów (Sénac de Meilhan L'Emigré, 1797). W: D. Szeliga, E. Żółkiewska (red.), *Motywy samotności i wspólnoty w dawnych literaturach romańskich* (s. 210–216). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Chartier, R. (red.). (2005). *Historia życia prywatnego*, t. 3. *Od renesansu do oświecenia*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Craveri, B. (2009). *Złoty wiek konwersacji*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- Grant, R., Humphereys, A., Ripley, E., Zachek, I. (red.). (2020) *Remarkable diaries. The world's greatest diaries, journals, notebooks, and letters*. Foreword Professor Kate Williams. New York: DK Publishing Special Markets.
- Jędraszko, C. (1970). *Łacina na co dzień*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Lepszy, K. (red.). (1953). *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich.
- Rodak, P. (2010). Dziennik osobisty jako praktyka piśmienna: działanie, materialność, tekst. W: Ph. Artières, P. Rodak (red.), *Antropologia pisma. Od teorii do praktyki* (s. 175–192). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Sobol, W. (2016). Dyskurs życia prywatnego w „Diariuszu podróżnym” Filipa Orlika (ujęcie komparatystyczne). W: P. Borek, D. Chemperek, A. Nowicka-Struska (red.). *Memuarystyka w dawnej Polsce* (s. 161–167). Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbinum.
- Sobol, W. (oprac.). (2021). *Filip Orlik i jego diariusz*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wieniawska, A. (2009). Choroby układu oddechowego w polskich osiemnastowiecznych poradnikach medycznych. Diagnozowanie, przebieg i leczenie. W: A. Karpiński (red.). *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* (s. 233–278). Warszawa: Wydawnictwo DiG.